

MARGINALIJOS KAIP KNYGOS ISTORIJOS ŠALTINIS: ISTORIOGRAFINIS ASPEKTAS

TOMAS PETREIKIS

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: petreikist@gmail.com

Straipsnyje nagrinėjama marginalijų samprata, apibrėžtis ir tyrimų istoriografija. Siekiama nustatyti marginalijų šaltiniotyrynės bazės susiformavimą ir vykdomy tyrimų kryptis. Išskiriamos trys marginalijų apibrėžtys: kodikologinė, poligrafinė ir „pogamybinė“. Kodikologiškai ir poligrafiškai marginalijos apibrėžiamos kaip knygos gamybos metu atsiradę, funkcinę prigimtį turintys pagalbiniai informaciniai įrašai, tekstai ir ženklai, esantys už knygos pagrindinio teksto. „Pogamybinis“ požiūris telkiasi prie neapibrėžto turinio marginalijų, kurios atsirado funkcionuojant knygai visuomenėje. Marginalijų šaltiniotyrynė bazė pradėjo formuotis XIX a. pradžioje Didžiojoje Britanijoje, o Lietuvoje – XX a. 6-ajame dešimtmetyje. Šaltiniotyra daugiausia nuveikė pirminio fiksavimo srityje, žinias apie marginalijas iš pradžių žymėta korteliniuose kataloguose, vėliau – senųjų spaudinių ir elektroniniuose kataloguose. Dalis jų publikuota nuorašais ir faksimilėmis. Istoriskai susiformavo trys pagrindinės marginalijų tyrimų kryptys: filologinė, istorinė ir knygotyrynė (suvokiant knygos istoriją kaip jos dalį). Šiuo metu didžiausią įdirbį tiriant marginalijas yra pasiekę Didžiosios Britanijos, JAV ir Rusijos mokslininkai. Marginalijos pasitelkiamos poligrafijos, kodikologijos, skaitymo istorijos, knygos kultūros ir knygos meno tyrimams.

Reikšminiai žodžiai: biografistika, istoriografija, knygos istorija, knygos kultūra, kodikologija, marginalija, rankraštinė knyga, paleografija, poligrafija, skaitymo istorija, šaltiniotyra, tipologija.

Amerikiečių žiniasklaidos gigantas „The New York Times“ 2011 metų pradžioje paskelbė intriguojantį Dirko Johansono straipsnį „Knygų mylėtojai nerimastingai baiminasi dėl pastabų parašėse“. Tai buvo atoliepis į Čikagos bibliofilų *Caxtono klubo* išleistą knygą *Kitų žmonių knygos: asociacijos ir naujos iš jų gimusios istorijos* (Other People's Books: Association Copies and the Stories They Tell, 2011). Čikagos bibliofilai gausiai iliustruotoje knygoje atskleidė

52-iejų knygų likimus. D. Johansonas kėlė mintį, kad dauguma knygų kartu su vertingomis marginalijomis yra „užrakintos“ bibliotekose, todėl visuomenės jos beveik nepasiekia [41]. Nors tinkamos marginalijų prieigos užtikrinimas yra viena iš esminių prielaidų, skatinančių marginalijų tyrimus, bet kur kas sudėtingesni ir labiau komplikuoti yra marginalijų sampratos, prigimties, klasifikacijų, panaudos, metodologinio apdoravimo ir kiti teorinio turinio klausimai.

Pažymėtina, kad D. Johansonas suaktualino tik „pogamybinę“ marginalijų apibrėžtį, kuriai aktualūs knygos vartotojų įrašai, bet moksle yra įtvirtintos ir kodikologinė bei poligrafinė jų samprata. Ji remiasi knygos gamybos metu už pagrindinio knygos teksto atsiradusiais, funkcinę prigimtį turinčiais pagalbiniiais įrašais ir ženklais. Kodikologinė, poligrafinė ir „pogamybinė“ apibrėžtis sudaro teorinį marginalijų konceptą.

Plėčiantis knygotyros mokslui, sudėtingėjant jo vidinei struktūrai, neišvengiamai tampa aktuali knygotyrinė šaltiniotyra. Pagrindinis šios disciplinos uždavinys yra naujų šaltinių paieška, jų identifikavimas ir klasifikavimas. Ne išimtis yra ir marginalijų vietos paieškos tarp knygos istorijos šaltinių. Lietuvoje tradiciškai knygos istorija tiriama kaip sistema: *leidyba – gamyba – repertuaras – platinimas*. Šis požiūris atsispindi ir naujausioje Domo Kauno *Knygos istorijos šaltinių* (2010) klasifikacijoje, kurioje bandoma pagal reikšmę ir turinį hierarchiškai suskirstyti visas knygos istorijos šaltinių rūšis. Mokslininko klasifikacija pritaikyta prie kompleksinio knygotyros mokslo poreikių, kurie lemia ir knygos istorijos šaltinių bazės sampratą. Klasifikacijoje marginalijos suvoktos vienoje grupėje su prenumeratorių sąrašais, lapų įklijomis, kitais rankraštiniais ir spausdintiniais šaltiniais. Mokslininko darbe marginalijos gana aiškiai buvo atskirtos nuo kitų knygos ženklų – proveniencijų (arba knygos nuosavybės ženklų) [42] – ir tai yra šios klasifikacijos pranašumas. Nors Davidas Pearsonas yra pastebėjęs, jog kai kurios marginalijos gali įgauti provenienci-

nų pobūdį [56], bet šiame straipsnyje, palaikydami D. Kauno požiūrį, proveniencijas suvokiame kaip atskirą, čia nenagrinėjamą knygos istorijos šaltinių rūšį.

Plačiau nesileidžiant į teorinius knygos istorijos objekto ieškojimus būtina apibrėžti knygos istorijos sandarą, kuri yra svarbi marginalijų vietos tarp knygos istorijos šaltinių paieškai. Išskleidus minėtąją knygos istorijos tyrimo sistemą: *leidyba – gamyba – repertuaras – platinimas*, kiekviena sritis aprėpia keletą knygos istorijos disciplinų. *Leidybą* nagrinėja: 1) leidybos istorija, 2) redagavimo istorija; *gamybą* – 3) filigranologija, 4) knygrišytės istorija, 5) knygos menas, 6) kodikologija, 7) papirusologija, 8) spaudos istorija; *repertuarą* – 9) leidinių tipų istorija; *platinimą* – 10) knygų prekybos istorija. Už šios sistemos ribų lieka disciplinos: 11) bibliotekininkystės istorija, 12) rašto istorija ir 13) skaitymo istorija, kurios Vakarų knygos istoriografijoje yra neatsiejamos knygos istorijos dalys. Jei sąlyginai rašto istorija būtų priskirta prie *gamybos*, o bibliotekininkystės ir skaitymo istorija – prie *vartojimo*, tai sistemą papildžius baigiamuoju *vartojimo* segmentu visos knygos istorijos disciplinų rastų tinkamą vietą sistemoje: *leidyba – gamyba – repertuaras – platinimas – vartojimas*. Šia dar plėtotina knygos istorijos tyrimų sistema straipsnyje ir remsimės.

Marginalijų istoriografija yra plati ir daugiašakė. Telkdami publikacijai šios srities literatūrą labai detalų vaizdą galėjome susidaryti tik apie lietuvišką marginalijų problematiką. Kaimyninių šalių patirtys,

ypač išplėtotos anglosaksų, buvo skurdžiau pasiekiamos – straipsnių duomenų bazėse ne visos publikacijos (ypač senesnės) prieinamos, o Lietuvos bibliotekos šios srities literatūrą komplektuoja vangiai. Nors darbo aplinkybės ne itin palankios, pavyko sutelkti užtektinai tyrimų, kurie leidžia pasiekti norimą tikslą – išanalizuoti knygos istorijos šaltinio – marginalijų – istoriografiją. Tikslui pasiekti keliami uždaviniai: 1) atskleisti marginalijų sampratą ir apibrėžtį, 2) nustatyti šaltiniotyrynės bazės susiformavimą ir 3) marginalines knygos istorijos tyrimų kryptis.

MARGINALIJŲ SAMPRATA IR APIBRĖŽTYS

Marginalijų sąvoka į mokslo apyvartą atėjo XIX a. pradžioje per Didžiosios Britanijos literatūrinę aplinką. Pirmą kartą 1819 m. nežinomas autorius, pasirašęs inicialais G. J., populiariame Edinburgo žurnale „Blackwood’s Edinburgh Magazine“ pavartojo žodį *marginalijos* (angl. *marginalies*). Jos žymėjo Samuelio Teyloro Coleridge’o pastabų, išrinktų iš rašytojo Tomo Browno knygos, publikaciją. S. T. Coleridge’o pastabų rengėjas įvadinėje publikacijos dalyje išryškino jų vertę ir pažymėjo: *Šis [tekstas] yra iššifruotas iš tuščių [arba spauda neužpildytų – T. P.] sero T. Browno „Darbų“ folianto lapų ir yra geras „Marginalijų“ pavyzdys; ir dar labiau artimesnis [tiesai] kaip bet kuris iš jo [S. T. Coleridge’o] spausdintų darbų* [6]. Šių žodžių autorius, pasiūlęs marginalijų sąvoką, nebūtų nustebinęs rankraštinės knygos epochos skriptorių, kurie lotyniškai

knygos paraštę vadino *margo*, iš jo sudarytas būdvardis *marginalis* reiškė paraštinį. Paraštinės pastabos (angl. *marginal notes*) nuo XVI a. pabaigos buvo žinomos ir Anglijos spaudos terminijoje [60, 1]. Todėl J. G., formuluodamas marginalijų apibrėžimą, aiškiai atsigrėžė į to meto spausdintinės knygos terminiją. Autoriaus naujovė – pasiūlytas marginalijų apibrėžties apibūdinimas. J. G. *marginalijomis* apibūdino visus rankraštinius įrašus, paliktus ne vien lapo paraštėse, bet ir visoje knygoje [6]. Tai buvo naujo šaltinių tipo suvokimas, turėjęs lemiamos reikšmės jų tyrimams ir panaudai humanitariniuose moksluose.

Pažymėtina, kad kiekvienas mokslas (ir net mokslininkas) savarankiškai ir selektyviai šiame šaltinyje stengiasi rasti jį dominančias marginalijų grupes, todėl jų samprata ir apibrėžtis nėra ir negali būti visiškai sutampanti. Marginalijų apibrėžtį dažnai siaurina nacionaliniai jų atitikmenys (pvz., bulgarų – *belezhki*, rusų – *zapis*, serbų – *natpisi* ir kt. [49, 8]), todėl mokslo apyvartoje vartojant keletą jų apibrėžimų įsivelia turinio apibrėžties painiavų. Nepaisant nacionalinių savitumų, tarptautinių žodžių žodynuose marginalija aiškinama kaip 1) pastaba knygos arba rankraščio paraštėje arba 2) knygos paraštėje įdėta antraštelė [37]. Šiame skirstyme pagal įrašo prigimtį aiškiai išskirtos dvi marginalijų grupės – rankraštinės ir spausdintinės. Pateiktoji marginalijų apibrėžtis seniai nebeatitinka pasikeitusios mokslo situacijos, todėl knygos istorijos požiūriu marginalijų sampratos išaiškinimui artimiausias knygotyris

žvilgsnis, paprastai sintetiškai pateikiamas enciklopedinio turinio leidiniuose. Jį plačiausiai randame sovietiniame rusų *Knygotyros enciklopediniame žodyne* (Книговедения: энциклопедический словарь, 1982). Anot žodyno, marginalija: 1) užrašai senųjų knygų ir rankraščių, juridinių aktų paraštėse, aiškinantys nesuprantamą teksto žodį arba vietą; 2) tekstinė rubrikacija pagrindinio teksto paraštėje; 3) skaitytojo palikti žymenys puslapio paraštėse [71]. Pateiktame marginalijų apibrėžime atsispindi jų kodikologiniai, poligrafiniai ir „pogamybiniai“ aspektai. Deja, vėlesnėje žodyno redakcijoje marginalijų apibrėžtys susiaurintos, sujungiant pirmą ir antrą apibrėžimus [73]. Internetinis *Oksfordo anglų žodynas* (Oxford English Dictionary) marginalijas apibrėžia kaip *užtekstines pastabas, rašliavas, komentarus ir panašią medžiagą, užrašytą arba išspausdintą rankraštinių arba spausdintų knygų paraštėse arba tuščiuose lapuose. Jos gali būti susijusios arba nesusijusios su knygos tekstu* [49, 7]. Lietuvių enciklopedinis žodynas *Knygotyra* (1997), visiškai atmesdamas kodikologinį marginalijų aiškinimą, plėtojo tik poligrafinę jų apibrėžtį: *pastraipų ar kitų smulkių teksto dalių antraštės, tų pastraipų santraukos, išspausdintos puslapio paraštėje* [44]. Poligrafinis marginalijų pobūdis anglosaksiškoje leidybos ir spaudos terminijoje įtvirtintas suteikiant joms spausdintų marginalijų apibūdinimą (angl. *printed marginalia*) [30; 61], todėl ši marginalijų apibrėžtis yra mažiausiai problemiška. Tradicinį kodikologinį žvilgsnį į marginalijas, remdamasis arabų rankraštinių knygų ty-

rimais, yra pateikęs Adamas Gacekas. Jam marginalijos yra terminas, apibūdinantis dalykus, randamus už pagrindinio teksto (angl. *text proper*, arab. *matn, asl*) bet kurioje iš keturių knygos paraščių ir interlinijose [34, 156]. Tiek kodikologinė, tiek poligrafinė marginalijų samprata, remdamasi jų funkcine prigimtimi ir tekstologiniu pagrindu, sutinka, kad marginalijos yra pagalbinis informacinis tekstas ir informaciniai ženklai, tik kodikologai prie jų priskiria ir teksto korektūrą, nes ją baigdavosi rankraštinės knygos gamybos procesas.

Gerokai sudėtingiau yra su tomis marginalijomis, kurios nepaklūsta nei kodikologinei, nei poligrafiniai analizei. Jų neaprepiama nė viena mokslo šaka, kurioje tilptų šių marginalijų apibrėžtis. Todėl čia jos įvardytos kaip „pogamybinės“, turint omenyje minėtų marginalijų išskirtinumą knygos gamybos atžvilgiu. Šios marginalijos yra sukurtos po rankraštines ar spausdintines knygos galutinės užbaigos, todėl paprastai atspindi ne knygos kūrėjo (rengėjo, skriptoriaus, leidėjo, spaustuvininko), bet jos skaitytojo interesus. Tiesa, yra užfiksuota atvejų, kai skriptoriai knygos gamybos metu palikdavo asmeninio turinio rankraštinių pastabų [33], bet tai nebuvo paplitęs reiškinys. „Pogamybinės“ marginalijos dažnai neturi (bet gali turėti) sąsajų su pagalbinais informaciniais teksta. Joms funkcinė paskirtis ir tekstologinė prasmė yra neprivaloma, todėl jas galima apibrėžti kaip dalykus (ženklus, žymėjimus, tekstus, piešinius ir kt.), randamus paraštėse, interlinijose ir kitur visoje knygoje.

MARGINALIJŲ ŠALTINIOTYRINĖS BAZĖS SUSIFORMAVIMAS

Marginalijų publikavimas. Istoriskai marginalijų publikavimas buvo pirmesnis, nei jų sistemingas fiksavimas. Visuomenei marginalijos pirmiausia buvo įdomios dėl savo netradicinio turinio ir paskirties. Pirmosios marginalijos, kaip jau minėta, buvo paskelbtos dar XIX a. pradžioje. Populiariai me Edinburgo žurnale 1819 m. nežinomas anonimas J. G. publikavo S. T. Coleridge'o (1772–1834) paliktas pastabas rašytojo T. Browno (1605–1682) knygoje [6]. Per beveik du šimtmečius įvairaus turinio marginalijų tiek rinkiniais, tiek pavieniui yra paskelbta užtektinai, kad reprezentuotų šios veiklos mastą. Pažymėtina, kad mokslininkai, atlikdami didesnės apimties tyrimus, prieduose skelbia nagrinėtų marginalijų nuorašus ir faksimiles [35; 49, 470–481]. Todėl pats jų publikavimas dažnai tampa neatsiejama mokslinio tyrimo dalimi. Lietuvoje pirmoji marginalijas skelbti pradėjo Vilniaus universiteto bibliotekininkė Ona Matusevičiūtė, „Švityryje“ 1962 m. publikavusi XVI a. knygoje surastus seniausius lietuviškus poterių. Jų kalbinę analizę 1964 m. atliko Jurgis Lebedys ir Jonas Palionis [45, 25–54, 392]. Iš Lietuvos knygotyriminkų į marginalijas pirmasis atkreipė dėmesį Levas Vladimirovas. Jis 1964 m. paskelbė tris Motiejaus Valančiaus (1801–1875) įrašus, paliktus Kražių gimnazijos bibliotekos knygoje [18]. Arvydas Pacevičius, atgaivinęs temą M. Valančiaus biografijos kontekste, paskelbė gerokai papildytą vyskupo bibliotekos knygų su mar-

ginalijomis sąrašą [52]. Be A. Pacevičiaus, nemažą pluoštą marginalijų yra paskelbusi Alma Braziūnienė [2; 23] ir kiti.

Viena pirmųjų knygų faksimiles su vertingomis marginalijomis pradėjo skelbti Britų biblioteka Londone. Ji 1998 m. publikavo Galileo Galilei (1564–1642) veikalą *Istorija ir demonstravimas apie Saulės dėmes ir jų savybes, arba Laiškai apie Saulės dėmes* (Istoria e dimostrazioni intorno alle macchie solari, 1613), kuriame nežinomas skaitytojas, be kita ko, turėjęs pakankamai astronomijos žinių, parašėse polemizavo su G. Galilei ir taip netiesiogiai įrodė jo idėjų gyvastingumą XVII a. pradžioje Italijoje [39, 1–2]. Naujų užmojų mastą iliustruoja Charleso Roberto Darwino (1809–1882) bibliotekos pavyzdys. Įvairiose Didžiosios Britanijos ir JAV bibliotekose mokslininkams pavyko aptikti 700 Ch. R. Darwino asmeninės bibliotekos knygų su savininko pastabomis. Jos visos 1980 m. buvo iššifruotos, bet plačiau nepaskelbtos. Tik 2009 m. Jungtinis informacijos sistemų komitetas (angl. *Joint Information Systems Committee*) ir Nacionalinis humanitarikos šalpos fondas (angl. *National Endowment for the Humanities*) inicijavo tarptautinį Darwino bibliotekos skaitmeninimo projektą. Bendradarbiaudami Kembridžo universiteto biblioteka, Amerikos gamtos istorijos muziejus, Darwino rankraščių projektas (*Darwin Manuscripts Project*), Gamtos muziejus Londone ir Biologinės įvairovės paveldo biblioteka (JAV ir Jungtinė Karalystė) pradėjo skaitmeninti Ch. R. Darwino knygas su pastabomis [31].

Lietuvoje marginalijų faksimilės, išskyrus *graffiti*, paprastai skelbiamos kartu su jų nuorašu kaip iliustracijos. Šia forma pirmosios marginalijų faksimilės buvo paskelbtos lituanisto Jurgio Lebedžio (1913–1970) iniciatyva. Jis *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatijoje: feodalizmo epocha* (1957) paskelbė vienoje Mikalojaus Daukšos *Postilėje* (1599) aptiktą lotyniškos Vaclovo Daujoto-Labunauskio (XVII a. antra pusė – po 1618 m.) epigramos žemaitišką vertimą, kuris buvo įrašytas anksčiau S. Daukantui priklausiusiame *Postilės* egzemplioriuje [13]. Rankraščinio 1529 m. *Pirmojo Lietuvos Statuto* (2 t., 1983–1991) faksimilių rengėjai Edvardas Gudavičius ir Stanislovas Lazutka (1923–2009) buvo perpratę akademinis dokumentų skelbimo principus. Pirmo tomo pirmoje dalyje pateikta *Pirmojo Lietuvos Statuto* išsami tekstologinė ir paleografinė analizė, antroje dalyje – faksimilinės publikacijos su visomis jų marginalijomis. Publikacijų komentaruose buvo atskirtas pagrindinis tekstas ir padaryti vėlesni priedai. Ne visada faksimilinių leidinių rengėjai turi tokią nuovoką. Būdingi pavyzdžiai yra Kazio Pakalkos parengtas *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas* (1997), kuriame yra rankraštinų marginalijų, bet apie jas rengėjas nė neužsiminė. Kad ir kaip ten būtų, pastaruoju metu vis dėlto pastebimi teigiami postūmiai rengiant kitus faksimilinius leidinius. Su detalio knygos ženklų aprašo metodika Ona Aleknavičienė pateikė Jono Bretkūno *Postilės* (1591) faksimilinę publikaciją ir studiją [3]. Profesionaliai parengtos ir Guido Michelini *D. Kleino „Naujos*

giesmju knygos“: tekstų ir šaltinių (2009) publikacijos [7]. Juozo Girdzijausko parengti Simono Tado Stanevičiaus *Raštai* (2010) neapsiėjo be S. T. Stanevičiaus 1826 m. lietuviško įrašo M. Daukšos *Postilėje* (1599) publikacijos [17]. Tai liudija, kad ir Lietuvoje marginalijos imamos suvokti kaip integrali asmens kūrybinio palikimo dalis.

Visiškai kitas reikalas, jei marginalijų faksimilės kartu su jų nuorašu yra publikuojamos mokslo (ypač knygotyros) tikslais. Žinomesnes publikacijas yra parengę Domininkas Burba, A. Pacevičius [4], D. Kaunas [12], Vidas Račius [16] ir kt.

Pažymėtina, jog yra itin vertingų, bet neišplėtotų publikacijų. Būdingas pavyzdys – paskutiniojo LDK išdininko ir politikos veikėjo Mykolo Kleopo Oginskio (1765–1833) *Atsiminimų apie Lenkiją ir lenkus nuo 1788 iki 1815 metų pabaigos* (*Mémoires de Michel Oginski sur la Pologne et les Polonais, depuis 1788 jusqu'à la fin de*, 4 t., 1826–1827) vertimo į lietuvių kalbą istorija. Vienas atsiminimų egzempliorius, saugomas VUB Rankraščių skyriuje (toliau – VUB RS), yra su autoriaus paliktais papildymais. Atsiminimų publikacijos rengėja Danutė Mukienė, nors įvadiniame straipsnyje ir plačiai pristatė šį unikalų egzempliorių, bet M. Oginskio knygos teksto papildymų skelbti nesiryžo [48]. Todėl iki šiol žymaus valstybės veikėjo asmeninė nuomonė politikos ir kitais to meto klausimais plačiau neprieinama.

Pirminis marginalijų fiksavimas. XIX a. viduryje, suvokus marginalijų istorinę vertę, bibliotekoms tapo aktuali būtinybė

jas fiksuoti. Bibliotekininkai korteliniuose kataloguose ėmėsi žymėti duomenis apie knygoje esamas marginalijas. Pirmieji šios praktikos ėmėsi Kembridžo universiteto bibliotekininkai. Jų bibliotekos kortelėse surinkta marginalinė medžiaga 1864 m. buvo paskelbta *Adversarijų ir spausdintų knygų su pastabomis, esančių Kembridžo universiteto bibliotekoje, kataloge* (Catalogue of Adversaria and Printed Books Containing MS. Notes, Preserved in the Library of the University of Cambridge, 1864) [38, 10]. Katalogas profesionaliai parengtas, nesitenkinta vien marginalijų registravimu, bet stengtasi jas anotuoti, pateikti žinomas proveniencijas ir paleografines charakteristikas [5]. Suaktualinta marginalijų fiksavimo būtinybė buvo suvokta leidžiant ir įprastus knygų katalogus. Bene vieni iš pirmųjų marginalijų žymėjimą į knygų katalogų aprašus įtraukė Britų muziejaus bibliotekininkai daugiatomiame *Spausdintinių knygų kataloge* (Catalogue of Printed Books, 1882–1901) [9, IX, 2]. XIX a. 8–9 dešimtmetyje, o gal ir anksčiau, dėl bibliofilų dėmesio knygų marginalijoms knygų prekybos įmonės leidžiamus aukcionų ir antikvariatų katalogus priartino prie buvusios bibliografinės praktikos ir knygų aprašus papildė žiniomis apie jose esamas marginalijas. Dėl bibliofilinių ir mokslinių paskatų imti leisti ir asmeniniai knygų su marginalijomis katalogai. Iš jų vieną pirmųjų išleido Williamas F. Tayloras. Jis pirmą kartą sistemingai surinko S. T. Coleridge'o knygas su rašytojo marginalijomis ir paskelbė kataloge *S. T. Coleridge'o kritinės anotacijos. Marginalinės pastabos, padarytos tomuose, anksčiau*

buvusiuose Coleridge'o nuosavybėje (Critical Annotations by S. T. Coleridge. Being Marginal Notes Incribed in Volumes Formely in the Possessions of Coleridge, 1889) [9, 100]. Ši naujovė netruko būti pastebėta ir personalinių bibliografijų rengėjų, todėl kai kurios personalinės bibliografijos, ypač jei buvo papildomo įdirbio, prasiplėtė marginaliniais skyriais. Tęsdamas *Coleridge'ianos* tyrimus Johnas Louisas Haney *Samuelio Teiloro Coleridge'o bibliografijoje* (A bibliography of Samuel Taylor Coleridge, 1903) *de visu* ir iš šaltinių suregistravo 340 knygų su rašytojo marginalijomis [9, 100–134].

Britų suformuota ir įtvirtinta marginalijų fiksavimo praktika rodė tinkamą pavyzdį užsienio mokslinei ir komercinei knygos aplinkai, todėl nauja marginalinių tyrimų kryptis savaime reikalavo geros šaltinių informacinės bazės. Ją sukurti be didesnių spragų ir suvaržymų galėjo stiprios prancūzų ir vokiečių knygotyros ir bibliotekininkystės mokyklos. Dėl gerai žinomų istorinių aplinkybių kita situacija susiklostė Rytų Europoje, kartu ir Lietuvoje. Marginalijų savivokos atžvilgiu niekas iš esmės nepasikeitė ir Nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940 metais. Tuometinė knygotyra su Vaclovu Biržiška priešakyje ėjo kita tyrimų linkme, kuri daugiau rėmėsi knygų bibliografinių duomenų turinio analize, o ne marginalijų teikiamomis žiniomis.

Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos sąlygomis Lietuvos aukštasis mokslas, nors ir suvaržytas partinės nomenklatūros ir oficialios marksizmo-leninizmo doktrinos, pamažu atgavo savo vidinius poreikius. Juos

sparčiai veikė XX a. Sovietų Sąjungos, daugiausia Maskvos ir tuometinio Leningrado, bibliografijos ir knygotyros laimėjimai. Ne iš pradininkų Lietuvoje perimta marginalijų fiksavimo praktika, vis atsilikdama nuo Vakarų, XX a. 6-ajame dešimtmetyje žengė pirmuosius žingsnius. Pirmąjį senųjų spaudinių katalogą *Senoji lietuviška knyga Vilniaus universitete: (Leidinių iki 1800 m. bibliografinė rodyklė)* 1959 m. parengė tuometinis Vilniaus universiteto bibliotekos vyriausiasis bibliografas Nojus Feigelmanas (1918–2002). L. Vladimirovo redaguotame leidinyje atsargiai, bet su nuovoka prie proveniencijų imtos žymėti ir marginalijos. Metodikos požiūriu neturėta vienodos jų aprašymo ir žymėjimo praktikos, todėl elgtasi įvairiai: jos buvo išrašomos, kartais pažymimas turinys, kalba ir gausa [58]. Kitas N. Feigelmano darbas, galutinai Lietuvoje įtvirtinęs marginalijų fiksavimo praktiką senųjų spaudinių kataloguose, buvo 1975 m. išleistas *Lietuvos inkunabulų* katalogas. Leidinys metodiškai gerai parengtas: neatsiliko nuo tokio pobūdžio darbų Vakaruose, nors inkunabulų aprašo skylyje proveniencijų ir marginalijų samplaika išliko [8]. Įžvalgiau marginalijų fiksavimo būtinybę perprato Lietuvos TSR valstybinės respublikinės (dabar – Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo) bibliotekos darbuotojas, vėliau žinomas kalbininkas ir tautosakininkas Stasys Skrodenis. Jo parengtame pirmajame personalinio turinio knygų kataloge *Kalbininko Kazimiero Jauniaus rankraštinių palikimas: katalogas ir publikacijos* (1972) buvo žymimos ir marginalijos. Leidinys parengtos remiantis Vilniaus mokslinių biblio-

tekų Rankraščių skyrių fondais ir Lietuvos archyvais. S. Skrodenis katalogo skyriuje „Knygos su K. Jauniaus pastabomis“ užfiksavo 15 knygų. Jų aprašuose pateikė esamas proveniencijas, detalai apibūdino marginalijų pobūdį, turinį, įrašo fizines savybes, gausą ir kitus, daugiausia kalbinius, požymius [11]. Iki šiol tokio pobūdžio darbų Lietuvoje daugiau neturime.

Šiuo metu marginalijų žymėjimą senųjų spaudinių aprašuose įtvirtino *Senųjų monografinių leidinių aprašo taisyklės* (2002). Jos numato marginalijų kalbos ir turinio (pvz., knygos kainos, įsigijimo vietos) žymėjimą, bet kartu neišvengta ir sąsajų su proveniencijų rūšimi – rankraštinais knygos nuosavybės įrašais, kurie spaudinio apraše turi numatytą savarankišką proveniencijų prieskirtį [59]. Nepaisant galimų taisyklių korekcijų, profesionaliai leidžiami senųjų spaudinių [15], asmeninių bibliotekų [10] ir kolekcijų [1] katalogai. Žinios apie marginalijas taip pat atsispindi Lietuvos mokslinių bibliotekų elektroniniuose kataloguose. Kauno technologijos universiteto biblioteka, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, VUB ir kitos mokslinės bibliotekos, kurios yra įsidiegusios *Aleph* sistemos katalogus, marginalijas žymi knygų aprašo MARC 21 peržiūros 562 laukelyje. Tas pačias žinias apie marginalijas galima rasti Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos LIBIS katalogo knygų aprašo pastabų skylyje.

Naujos marginalijų fiksavimo galimybės ir patirtys. Įtvirtintas pirminis marginalijų fiksavimas paprastai apsiriboja

tik trumpu jų pažymėjimu, nedetalizuojant įrašų turinio ir kitų požymių. Pasaulinė bibliografijos praktika jau kuris laikas nesitenkina tokia darbų kokybe, nes žinios apie marginalijas be jų charakteristikų ir tipologinių grupių įvardijimo yra mažavertės. Ne visos bibliotekos pajėgios knygų aprašuose detalizuoti marginalijas, bet gerų pavyzdžių yra. Viljamas H. Shermanas, atlikęs marginalijų rūšies – manikulų (lot. *manicula* – rankele) tyrimą, nustatė, jog Folgero Shakespeare'o bibliotekos Vašingtone Retų spaudinių skyrius kaupia tipologiškai apdorotas žinias [60]. Kitas idealus atvejis – leisti susistemintus marginalijų sąvadás, tokius kaip Liubovės Stolarovos parengtas *XI–XIV amžių raštininkų, menininkų ir knygrišių užrašų senuosiuose rusų pergamentų kodeksuose sąvadás* (Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков, 2005). Kita Rusijos knygotyriminkė Liudmila Kisseliová 2004 metais tarptautinėje konferencijoje Londone kėlė mintį apie proveniencijų ir marginalijų duomenų bazių kūrimo būtinybę [43, 8–9]. Lietuvoje dar stokojama pajėgų imtis tokių fundamentalių darbų kaip mūsų kaimynų, bet jau suvokiami pakitę marginalijų fiksavimo kokybės reikalavimai. Apie marginalijų tipologinės grupės knygų *graffiti* fiksavimo būtinybę bibliotekų kataloguose prieš kuri laiką kalbėjo menotyriminkė J. Liškevičienė [46, 95]. Pastaruoju metu dar kartą ši mintis buvo suaktualinta VUB Retų spaudinių skyriaus bibliotekininkės Sondros Rankelienės. Ji atvirai išdėstė kritinį požiūrį į esa-

mą marginalijų fiksavimo praktiką [57], bet nesiryžo pateikti senųjų spaudinių aprašo tobulinimo siūlymų. Pasaulinėje praktikoje ryškėja tendencija, kad bibliografams, aprašantiems senuosius spaudinius, iškilo naujas uždavinys – neatsilikti nuo marginalijų teorinių tyrimų, sekti žinias apie siūlomas marginalijų tipologijas ir fiksuoti kataloguose nebe žinių apie marginalijų buvimą, kas buvo įprasta, o apie jų tipologines grupes.

MARGINALIJŲ TYRIMŲ KRYPTYS

Istoriškai susiklostė trys pagrindinės marginalijų tyrimų kryptys: filologinė, istorinė ir knygotyriminė. Pastaroji įvardyta sąlyginai, suvokiant jos vidinėje sandaroje išplėtotą knygos istorijos discipliną. Be knygotyriminkų, kuriems tai būtų priedermė, į tarpdisciplininę knygos istorijos erdvę mielai žengia filologai ir istorikai. Skirtingų mokslų atstovai, turėdami savitą žiūros kampą, marginalijose ieško jų mokslams reikalingų šaltinių. Bet dažnai šios trys marginalijų tyrimų kryptys yra tiek susipynusios, kad kartais tik iš teorinių nuostatų ir metodų jas galima sąlyginai suskirstyti į tam tikras mokslo šakų grupes. Neužmirština ir galima, bet mažai plėtojama yra mokslotyriminė tyrimų kryptis, nes marginalijų teikiamos žinios gali būti pravarčios tam tikros (pvz., medicinos, fizikos ir kt.) mokslo šakos istorijai.

Filologinė tyrimų kryptis. Filologai anksčiau nei istorikai (knygotyra dar nebuvo galutinai susiformavusi) pirmieji atkreipė dėmesį į žymių asmenų marginalijas. Kai kurie rašytojai, tokie kaip Samuelis

Tayloras Coleridge'as (1772–1834), Markas Twainas (1835–1910) ir kt., dar gyvi būdami išgarsėjo dėl savo kandžių pastabų knygoje. XIX a. literatūrinėje aplinkoje užgimusios marginalijos aiškiai rodė jų tyrimo perspektyvas ir galimybes, kuriomis pirmieji naudojosiu tuomet stiprias pozicijas humanitariniuose moksluose turėję literatūros istorikai. Filologai iki šiol yra išlaikę galias marginalinių tyrimų tradicijas. Jie ne vien remiasi gerai įvaldytais literatūros kritikos, semiotikos, tekstologijos metodais, bet ir mėgina taikyti psichologijos metodologinę bazę. Dėl mentalitetų tyrimų įtakos filologijai literatūros istorikai marginalijose ieško teksto prasmų kaitos. Nors tekstas, kartą knygoje užfiksuotas, fiziškai nesikeičia, bet jo suvokimas nuolat kinta [27, 39]. Marginalijos tampa svarbios nustatant to laikotarpio teksto interpretacijas, kurios šių dienų skaitytojui yra nebesuprantamos. Apibendrinamas literatūros istorikų įdirbį Europos medievistikoje, Johnas Dagenai yra lakoniškai pasakęs, kad marginalijų tyrimai kol kas yra *terra incognita* (liet. *nežinoma žemė*) [27, 39]. Kartais marginalijos padeda praplėsti supratimą apie autorinę kūrybą. Štai Alexsas Watsonas, tyrinėdamas anglų poeto George'o Noelio Byrono (1788–1824) paliktas marginalijas jo pakartotinių laidų egzemplioriuose, atskleidė naujas nepublikuotas tekstų redakcijas [65].

Iš lietuvių literatūros istorikų pirmasis į marginalinių tyrimų lauką žengė J. Lebedys. Tyrinėdamas Simono Daukanto (1793–1864) biblioteką, jis stengėsi rasti savininko pastabų, bet, deja, profesoriui jų aptikti ne-

pavyko, kadangi S. Daukantas neturėjo įpročio savo minčių reikšti paraštėse [45, 326]. Iš paskutinių darbų reprezentatyvus yra Kęstučio Gudmanto atliktas Žemaičių žemės teismo raštininko Jono Venslovaičio Gruzdžio (1529–1601) paliktų įrašų Martyno Bielskio *Viso pasaulio kronikoje* (Kronika, tho iesth Historya swiata, 1564) tyrimas [36].

Į literatūros istorikų įdirbį XIX a. pabaigoje atkreipė dėmesį ir kalbotyrininkai, pradėję knygų paraštėse ieškoti senųjų žodžių nacionalinėmis kalbomis. Taip buvo rasti VIII a. anglų, X a. ispanų [27, 41, 42] ir kitų tautų pirmieji užrašyti žodžiai (dažniausiai glosos) nacionalinėmis kalbomis. Seniausias XVI a. pradžios lietuviškas glosas 1989 m. paskelbė ir išanalizavo Sigitas Narbutas ir Zigmantas Zinkevičius [14]. Rečiau pasitaikantys ir vėlesni nei glosos yra poteriai nacionalinėmis kalbomis. Lenkų poteriai pradėti skelbti nuo XIX a. pabaigos [45, 30]. Lietuvoje seniausių lietuviškų rankraštinių poterių analizę 1964 m. atliko Jonas Palionis ir J. Lebedys [45, 25–54]. Dabar lietuvių kalbininkai, užklystantys į knygos istorijos lauką, telkiasi aplink žurnalą „Archivum Lithuanicum“. Jame reikšmingesnių publikacijų yra paskelbė Vincentas Drotvinas, Aušra Rimkutė [32] ir Jurgita Venckienė [63]. Kalbotyros metodais grindžiami marginalijų tyrimai, jas suvokiant kaip kalbos istorijos šaltinį, padeda nustatyti marginalijų sukūrimo laiką, vietą, autoriaus kiltį, tarmę ir kitus su įrašu susijusius kalbos ir raštijos raidos dėsningumus bei ypatybes.

Istoriniai marginalijų tyrimai.
Visuotinis istorikų dėmesys marginalijoms

nėra senas, todėl šis šaltinis naudojamas istorinio turinio darbuose neintensyviai, labiau selektyviai. Vakaruose marginalijas istoriniams tyrimams pasitelkia vadinamieji naujieji istorikai, užsiimantys „apačių“ istorijos (angl. *history from below*) tyrimais. Sovietų Sąjungoje XX a. šeštajame dešimtmetyje marginalijas suaktualino akademikas Michailas Tichomirovas (1893–1965) [69, 39]. Amžiaus pabaigoje akademiko idėjos rado sekėjų tarp Ukrainos istorikų. Marija Dimitrijenko ir Irina Voicehivska suformulavo ir enciklopediniuose leidiniuose ne kartą sugebėjo įtvirtinti specialiąją istorijos discipliną, pavadintą marginalistikos (ukr. *маргіналістика*) vardu. Naujosios disciplinos objektas apima „pogamybinių“ marginalijų autorystę, formą, funkcijas, pobūdį, sukūrimą ir turinį. Disciplinos tikslas – išaiškinti marginalijas, atlikti jų kompleksinę analizę, nustatyti tipologizaciją ir istorinę vertę [70]. Formaliai, pagal marginalistikos disciplinos deklaruojamus principus, istorikai turėtų atlikti kompleksinę marginalijų analizę, bet kadangi neapsieinama be jų istorinės vertės nustatymo ir atrankos, taip pat atmetama kodikologinė ir poligrafinė jų samprata, apeinamas knygotyrai svarbus visuminis žvilgsnis į marginalijas kaip knygos kultūros atspindį.

Lietuvoje pirmoji knygų marginalijas kaip istorijos šaltinį pasitelkė Vanda Daugirdaitė-Sruogienė (1899–1997). Nepriklausomos Lietuvos metais studijuodama istoriją Lietuvos universitete, Vaclovo Biržiškos (1884–1956) buvo paskaitinta diplominiame darbe imtis sudėtingos

ūkio istorijos temos *Žemaičių bajoro ūkis: XIX amžiaus pirmoje pusėje*. Darbui vadovavo istorikas Ignas Jonynas (1884–1954). Autorė tyrime rėmėsi prosenelio Antano Daugirdo (1788–1856), Būgių dvaro savininko, ten paliktais dokumentais ir spaudiniais. Puikiai 1928 m. apgintas diplominis darbas paskatino universitetą jį 1938 m. publikuoti „Senovės“ žurnale, kurio vyriausiuoju redaktoriumi buvo V. Biržiška. Nors įvadinėje dalyje autorė, išvardydama ir analizuodama tyrimui naudotų šaltinių bazę, apie marginalijas nė neužsiminė, nes pakankamo supratimo apie šį šaltinį nei vadovas, nei V. Biržiška neturėjo, bet jomis darbe gana dažnai, kartais net ištiesai, rėmėsi. Istorikė iš A. Daugirdo kalendorių rinko duomenis apie dvaro savininką, jo mitybą ir laisvalaikį, dvaro ekonominę ir socialinę gyvenimą [29]. Savo turiniu panašų tyrimą atliko istorikas Elmantas Meilus. Jis analizavo XVII a. pabaigos trijų Lietuvos bajorų įrašus kalendoriuose ir iš jų bandė rekonstruoti tipinę to meto LDK bajoro kasdienybę [47].

Knygos istorijos tyrimų kryptys. Teoriniai marginalijų tyrimai. Padidėjęs dėmesys marginalijoms skatina ne vien tik jas nagrinėti įvairiais aspektais, bet ir imtis teorinių ieškojimų. Naujų išvalgų į teorinius marginalijų tyrimus įnešė išėivė iš Bulgarijos Tatjana Nikolova-Houston. Ji 2008 m. Teksaso universitete apgynė disertaciją *Paraštės ir marginališkumas: pastabos pietų slavų rankraštinių knygų paraštėse ir kolofone Otomanų imperijos laikotarpiu 1393–1878 m.* [49]. Mokslininkė diserta-

cijos teorinėje dalyje plačiai aptarė teorinę (tekstologijos, hiperteksto, parateksto) ir metodologinę (diplomatikos, istorinio, kodikologinio, lyginamojo, statistinio, turinio analizės ir kt.) tyrimų bazę, suformulavo marginalijų tyrimų modelį [49].

Istorinės aplinkybės lėmė, kad Rytų Europos ir Vakarų mokslo komunikacija buvo neintensyvi, bet produktyviausia teorinių tyrimų kryptis išliko viena – marginalijų tipologizavimas. Sovietų Sąjungoje pirmoji marginalijų tipologizavimo ir naudojimo knygos istorijos tyrimams problemas aštuntajame dešimtmetyje pradėjo gvildinti paleografė, senosios knygos specialistė Irina Pozdejeva [69, 39–54]. Sprendžiant iš paskutinių L. Kisseliovo darbų, iki šiol ši problematika rusų knygotyros mokyklos atstovų darbuose išlieka aktuali [43]. Šiuo metu marginalijų sisteminimas vyksta trimis pagrindinėmis kryptimis, stengiantis 1) išskirti būdingas epochos tipologines marginalijų grupes [62, 59, 74], 2) išskirti būdingas veikale (ar jų laidose) pasitaikančių marginalijų tipologines grupes [35; 66] arba 3) detalizuoti jau esamas tipologines grupes [46]. Lietuvoje ilgai neturėjome marginalijų tyrimų tradicijų, todėl, be D. Kauno knygos istorijos šaltinių klasifikacijos, kurioje nurodoma marginalijų vieta knygos istorijos šaltinių hierarchijoje [42], teorinių darbų stokojame.

Kodikologiniai tyrimai. Kodikologai, tyrinėjantys rankraštinį kodeksų gamybą, teksto perrašymą ir jo funkcionavimą, neišleidžia marginalijų iš savo tyrimo lauko. Tai ypač pasakytina apie bibliistiką, kuri Va-

karuose turi senas tyrimo tradicijas. Vienas iš pavyzdžių būtų senųjų rankraštinųjų hebrajų ir graikų Biblijų marginalijų tyrimas, atliktas Hebrajų universiteto Jeruzalėje profesoriaus Emanuelio Tovo [62, 53–74]. Kodikologiniai marginalijų tyrimai paprastai arba stengiasi aprėpti visus knygos ženklus, kaip minėtasis E. Tovo darbas, arba susitelkti prie vieno ar kelių tipologiškai artimų grupių knygos ženklų istorijos [50]. Lietuvoje prie marginalijų kodikologinių tyrimų galime priskirti Rimos Cicėnienės disertaciją *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rankraštinių knygos kultūra (iki XVI a. antrosios pusės)*, kurioje marginalijos nagrinėtos kodekso informacinio pagalbinio teksto kontekste [25]. Kodikologai gana glaudžiai bendradarbiauja su paleografais, nes senųjų kodeksų tyrimai be paleografinės analizės neatliekami. Paleografiškai marginalijos yra neatsiejama veikalo teksto dalis, todėl jos tiriamos integraliai, kartu su pagrindiniu tekstu. Vienas iš naujesnių tokių tyrimų pavyzdžių būtų D. C. Parkerio atlikta V a. *Bezoso kodekso* (Codex Bezae) kodikologinė ir paleografinė analizė [55, 35–44, 306–319].

Poligrafiniai tyrimai. Kodikologiniai ir poligrafiniai tyrimai, besiremiantys funkcinės prigimties marginalijomis, savo tyrimo specifika glaudžiai susiję, nes spausdintinė knyga perėmė visus rankraštinių knygos teksto organizavimo ir kritinio aparato elementus. Vienus iš pirmesnių ir išsamesnių spausdintų marginalijų tyrimų yra atlikusi Naujosios Zelandijos Otago universiteto profesorė Evelyn B. Tribble. Jos veikalas

Paraštės ir marginališkumas: spausdintas puslapis ankstyvojoje moderniojoje Anglijoje (Margins and Marginality: the Printed Page in Early Modern England, 1993) atvėrė naujas marginalijų tyrimų galimybes. Pastaruoju metu Willijamas W. E. Slightas novatoriškame veikalame *Energingasis skaitytojas: spausdintintos marginalijos angliškose Renesanso knygoje* (Managing Readers: Printed Marginalia in English Renasainse books, 2001) tyrinėjo XVI–XVII a. angliškų knygų spausdintines marginalijas. Mokslininkas nustatė rankraštinių ir spausdintinių marginalijų perėmimo ir pritaikymo ypatybes angliškuose Renesanso epochos leidiniuose [61]. Marginalijų, turinčių funkcinę paskirtį (kodikologinės ir poligrafinės), tyrimai pastaruoju metu vykdomi korektiškai, pasitelkiant parateksto [25] ir hiperteksto [49, 11–13] teorijas.

Skaitymo istorijos tyrimai dabar smarkiai plečiasi ir bręsta kaip savarankiška knygos istorijos disciplina, todėl marginalijos šioje aplinkoje įgauna vis daugiau svarbos. Bene daugiausia dėmesio skaitymo istorijos tyrimams pasitelkiant marginalijas skiria Toronto universiteto profesorė Heather Jackson. Jos žymiausi darbai: *Marginalijos: skaitytojai rašo knygoje* [38] ir *Romantiškieji skaitytojai: marginalijų įrodymai* [39]. Autorė, disponuodama pakankama empirine duomenų baze, tiria XVIII a. pabaigos–XIX a. Didžiosios Britanijos, JAV ir Kanados skaitymo istoriją [38, 6, 15]. Mokslininkė remiasi tekstologine marginalijų aiškinimo mokykla, todėl į marginalijas dažnai žvelgia siaurąja prasme, jas paprastai

sutapatindama su anotacijomis, komentarais ir kitais rišliais skaitytojų paliktais įrašais [38, 14, 16]. Profesorė marginalijų neatsieja nuo istorinės epochos, todėl stengiasi užčiuopti jų kaitos procesus atskirais istorijos tarpsniais [38, 14, 16]. Skaitymo istorijos tyrimai, kuriuose pasitelkiamos marginalijos, plėtojosi įvairiomis kryptimis. Viena iš ryškiausių – individualios skaitymo patirties tyrimai, vykdomi tiek mūsų kaimynų Rusijos knygotyriminkų [72], tiek kolegų Vakaruose [20; 40]. Kita kryptis – kolektyvinė. Ją reprezentuoja Gilliano Adamso veikalas *Vaikų rankose* [19], kuriame marginalijos pasitelktos vaikų skaitymo ir rašto įgūdžių tyrimams.

Knygos kultūros istorijos tyrimai. Rusijos knygotyros mokyklos įtakoje iki šiol esančios Rytų Europos ir Pabaltijo šalys daug dėmesio skiria knygos kultūros tyrimams, kurie telkiasi prie knygos vietos ir santykių paieškų visuomenės ir individo gyvenime. Šioje tyrimų kryptyje reprezentatyvus yra Svetlanos Abrosimovos darbas *Iš Katerinoslavo regiono XVIII a. pab.–XIX a. knygos kultūros istorijos (remiantis Dnepropetrovsko istorijos muziejaus bibliotekos marginalijų tyrimu)* [68]. Lietuvoje kai kuriuos knygos kultūros klausimus skaitymo ir bibliotekų istorijos kontekstuose pasitelkdami marginalijas nagrinėjo L. Vladimirovas [64, 517], dabar – A. Pacevičius [52; 54; 55, 189, 194, 223–228], A. Braziūnienė [22] ir kiti. Viena iš patogiausių tyrimų atspirties galimybių yra senųjų spaudinių telkinių (kolekcijų) marginalijų tyrimai. Iš jų naujausia Ramutės Dambrauskienės publikaci-

ja „Reti ir vertingi lietuviški kontrafakciniai leidiniai (1864–1904) Kauno apskrities viešojoje bibliotekoje“ [28].

Knygos menas. Menotyrimai marginalijų tyrinėjimai dar menkai išplėtoti, nes piešiniiais knygose susidomėta visai neseniai. Senųjų rankraščių knygų menotyrimus marginalijų tyrimus vykdė meno istorikas, Čikagos universiteto profesorius Michaelis Camillis (1958–2002). Žymiausias jo veikalas, susilaukęs penkių laidų, – *Vaizdas pakraštyje: Viduramžių menas parašėse* [24]. Viduramžių rankraštinės knygos meno studijoje istorikas aptarė parašinių piešinių atsiradimo priežastis, funkcijas, jų vartojimą ir sąsajas su vienuoliška skaitymo tradicija. Lietuvoje menotyrimus marginalijų tyrimus vienu metu plėtojo Jolita Liškevičienė. Ji mūsų terminijoje galutinai įtvirtino A. Pacevičiaus pasiūlytą knygų *graffiti* apibrėžimą [46, 93–104].

Įrašų ir ženklų istorija. Daugelis marginalijų turi savo atsiradimo ir raidos istoriją, kuri kartais aprėpia visas tris jos apibrėžtis: kodikologinę, poligrafinę ir „pogamybinę“. Vienas iš pavyzdžių būtų nuo XII a. iki dabar pasitaikanti *manicula*, mums geriau žinoma kaip *žyminti ranka* arba *rankelė*. Jos istorijos tyrimą atliko minėtasis W. H. Shermanas [60]. Kartais kompleksinė marginalijų analizė taip pat neišsitenka, poligrafinėje ar kodikologinėje jų apibrėžtyje aprėpdama ir „pogamybinę“ sritį. Todėl L. Stoliarovo darbas *Senieji rusų XI–XV amžių įrašai pergamento kodeksuose* (Древнерусские надписи XI–XIV веков на пергаменных кодексах, 1998) peržengdamas kodikologi-

jos poreikius pretenduoja į ženklų istorijos tyrimą [49, 51].

Knygotyrinė biografistika. Dauguma marginalijų, jei nėra proveniencinių žymių, lieka anoniminės, bet jei yra galimybė nustatyti jų autorių, atsiveria palanki dirva knygotyrinei biografistikai. Dėmesį į marginalijų teikiamas žinias biografistikai yra atkreipusi Kroatijos mokslininkė Antonija Zaradija-Kiš. Ji nagrinėjo žymaus Kroatijos dvasininko Šimuno Greblio (apie 1472–po 1539) autobiografinio ir biografinio turinio įrašus, paliktus rankraštinėse knygose. Jų detali analizė leido A. Zaradijai-Kiš papildyti žinias apie Š. Greblio gyvenamąją aplinką ir patikslinti pagrindinius jo gyvenimo faktus [67].

Laiko klausimas, kada imsime marginalijas labiau eksploatuoti rašto, knygrišytės, knygų prekybos istorijoje, bet kol kas tik pavienės publikacijos rodo pirmuosius postūmus. Todėl novatoriškai atrodo A. Braziūnienės publikacija „Apie marginalijas kaip knygų prekybos istorijos šaltinį“ [21]. Joje remiantis Lietuvos medžiaga bandyta pagrįsti marginalijas kaip knygų prekybos istorijos šaltinį.

IŠVADOS

Marginalijų teorinis konceptas išsitenka jų kodikologinėje, poligrafinėje ir „pogamybinėje“ apibrėžtyje. Kodikologinis ir poligrafinis požiūriai remiasi funkcinė marginalijų prigimtimi, o „pogamybinis“ – sukūrimo laiku. Dėl naujų mokslo poreikių marginalijų šaltiniotyrinė bazė pradėjo formuotis XIX a. pradžioje Didžiojoje Britanijoje

je. Jos pradėtos skelbti periodikoje, vėliau žymėtos bibliotekų kortelinuose kataloguose, imti leisti specializuoti marginalijų katalogai, galiausiai įtvirtintas marginalijų žymėjimas senųjų spaudinių kataloguose, dabar – elektroniniuose kataloguose. Išaugę mokslo poreikiai verčia tobulinti esamą marginalijų fiksavimo metodiką, nes dabartinis jų aprašas nepakankamai išnaudoja šio šaltinio teikiamas galimybes. Istorikai susiformavo trys pagrindinės marginalijų tyrimų kryptys: filologinė, istorinė ir knygotyrinė (suvokiant knygos istoriją kaip jos dalį). Filologai ir istorikai į „pogamybines“ marginalijas žvelgia kaip į rašytinį literatūrinės kūrybos, kalbos ir istorijos šaltinį. Šie gretutiniai marginalijų tyrimai, nors savime į knygos istoriją ir nėra orientuoti, bet dėl naudojamų specifinių tyrimų metodų tiesiogiai jai pravartūs kaip pagalbiniai. Plačiausiai marginalijos – tiesioginis ir daugia-

aspektis šaltinis – naudojamos knygos istorijos tyrimams. Šiuo metu didžiausią įdirbį knygos istorikai yra pasiekę poligrafijos, kodikologijos, skaitymo istorijos, knygos kultūros, knygos meno, įrašų ir ženklų istorijos tyrimuose. Iš jų Lietuvoje atliekami skaitymo istorijos, knygos kultūros ir knygos meno tyrimai. Dar vangiai marginalijas pasitelkia bibliotekų, knygrišytės, knygų prekybos istorijos ir knygotyrinės biografistikos tyrėjai. Didžiausias plėtros potencialas numatomas skaitymo istorijos tyrimų. Vakaruose jie bręsta kaip savarankiška tyrimų disciplina. Dar menkai plėtojami teoriniai marginalijų tyrimai ateityje turėtų įgauti vis daugiau svarbos, nes nuo jų priklauso tolesnių darbų kokybė. Šių dienų uždavinys yra sukurti efektyvią marginalijų žymėjimo metodiką ir ja remiantis kokybiškai papildyti, o kartais net savarankiškai plėtoti daugiašakius knygos istorijos tyrimus.

NUORODOS

Publikuoti šaltiniai

1. *Bibliotheca Sapiehana*: Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys: katalogas. Sudarė Aušra Rinkūnaitė. Vilnius, 2010. XLVI, 712 p.

2. BRAZIŪNIENĖ, Alma. Pasvaliečių įrašai XIX a. lietuviškose knygose. Iš *Mes esam šiaurės krašto* '98: kultūros atminties almanachas. Sudarė ir parengė Vladas Braziūnas. Vilnius, 1998, p. 77–88.

3. BRETKŪNAS, Jonas. *Jono Bretkūno „Postilė“*: studija, faksimilės ir kompaktinė plokštelė. Parengė Ona Aleknavičienė. Vilnius, 2005. 1135 p.

4. BURBA, Dominykas; PACEVIČIUS, Arvydas. Portretinės *graffiti* senųjų Lietuvos

knygų paraštėse: kūrybinės iškvovos mėginant plunksną. *Knygotyra*, 2006, t. 46, p. 153–176.

5. *Catalogue of Adversaria and Printed Books Containing MS. Notes, Preserved in the Library of the University of Cambridge*. Cambridge, 1864. 100 p.

6. Character of Sir Thomas Brown as a writer. *Blackwood's Edinburgh Magazine*, 1819 October–1820 March, vol. 6, p. 197–198. Parašas: G. J.

7. D. Kleino „Naujos giesmju knygos“ = D. Kleins „Naujos giesmju knygos“: tekstai ir jų šaltiniai. Leidinį parengė Guido Michelini. Vilnius, [2009], p. 34–46.

8. FEIGELMANAS, Nojus. *Lietuvos inkunabulai*. Vilnius, 1975. 495 p., [8] iliustr. lap.

9. HANEY, John Louis. *A Bibliography of Samuel Taylor Coleridge*. Philadelphia, 1903. 144 p.

10. *Jono Basanavičiaus asmeninės bibliotekos katalogas*. Sudarė ir parengė Sigitas Narbutas, Daiva Narbutienė. Vilnius, 2008. [xxxviii], 888, [1] p.

11. *Kalbininko Kazimiero Jauniaus rankraštinis palikimas: katalogas ir publikacijos = Рукописное наследие языковеда Казимераса Яуноса: каталог и публикации*. [Parengė Stasys Skrodenis]. Vilnius, 1972. 367, [1] p.

12. KAUNAS, Domas. Įrašas 1545 metų prūsiškame katekizme. *Mokslas ir gyvenimas*, 2000, nr. 7, p. 12.

13. *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: feodalizmo epocha*. Vilnius, 1957, p. 63.

14. NARBUTAS, Sigitas; ZINKEVIČIUS, Zigmantas. Lietuviškos glosos 1501 m. mišiole. *Baltistica*, 1989, t. 3 (2), priedas, p. 325–341.

15. *XV–XVI amžių knygos Kauno bibliotekoje = Libri saeculi quinti decimi et sexti decimi ex bibliothecis Caunensibus: katalogas*. Sudarė Sigitas Lūžys, Rita Urbaitytė, Irena Vitkauskienė. Vilnius, 2006. 437, [1] p.

16. RAČIUS, Vidas. Rasta nauja lietuviška marginalija. *Knygotyra*, 2008, t. 51, p. 272–274.

17. STANEVIČIUS, Simonas Tadas. *Raštai: fotografuotinis leidimas*. Sudarytojai Jurgis Lebedys, Juozas Girdzijauskas. Vilnius, 2009, p. 23.

18. VLADIMIROVAS, Levas. Motiejaus Valančiaus pastabos, įrašytos Kražių gimnazijos bibliotekos knygoje. *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai*, 1964, t. 4, p. 121–122.

Literatūra

19. ADAMS, Gillian. In the Hands of Children. *The Lion and the Unicorn*, 2005, vol. 29 (no. 1), p. 38–51.

20. BLAIR, Ann. Reading Strategies for Coping with Information Overload. *Journal of the History of Ideas*, 2003, vol. 64, p. 11–28.

21. BRAZIŪNIENĖ, Alma. Apie marginalijas kaip knygų prekybos istorijos šaltinį. *Knygotyra*, 1995, t. 21 (28), p. 16–19.

22. BRAZIŪNIENĖ, Alma. Jono Karolio Chodkevičiaus bibliotekos pėdsakais. *Informacijos mokslai*, 2002, t. 20, p. 102–103.

23. BRAZIŪNIENĖ, Alma. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos XVII a. lituanikos fondo knygų ženklai. *Knygotyra*, 1994, t. 20 (27), p. 28–33. Tęsinys, *ten pat*, 1995, t. 21 (28), p. 16–19.

24. CAMILLE, Michael. *Image on The Edge: the Margins of Medieval Art*. London, 2004. 176 p.

25. CICĖNIENĖ, Rima. Lietuvos Didžioios Kunigaikštystės rankraštinės knygos kultūra (iki XVI a. antrosios pusės): daktaro disertacija. Vilnius, 2011, p. 123.

26. COVINGTON, Sarah. Paratextual strategies in Thielemann van Braught's *Martyrs' Mirror*. *Book History*, 2006, vol. 9, p. 16–18.

27. DAGENAIS, John. *The Ethics of Reading in Manuscript Culture: glossing the „Libro de buen amor“*. Princeton, 1994. 278 p.

28. DAMBRAUSKIENĖ, Ramutė. Reti ir vertingi lietuviški kontrafakciniai leidiniai (1864–1904) Kauno apskrities viešojoje bibliotekoje. *Knygotyra*, 2011, t. 56, p. 210–213.

29. DAUGIRDAITĖ-SRUOGIENĖ, Vanda. *Žemaičių bajoro ūkis*: XIX a. 1-oje p. Vilnius, 1995, p. 23, 30, 64–65, 93, 95, 98–99, 116–119.

30. *Dictionary of Publishing and Printing*. London, 2006, p. 165.

31. *Digital libraries bridge the Atlantic* [interaktyvus]. [S. l., s. a.] [žiūrėta 2011 m. balandžio 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.jisc.ac.uk/Home/news/stories/2009/09/transatlanticcollaboration.aspx>>.

32. DROTVINAS, Vincentas; RIMKUTĖ, Aušra. Rankraštiniai Kristijono Gotlybo Milkaus priedašai jo žodyne „Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Wörter-Buch“ (1800). *Archivum Lithuanicum*, 2005, t. 7, p. 67–79.

33. FRANKLIN, Simon. *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*. Cambridge, 2002, p. 221.

34. GACEK, Adam. *Arabic manuscripts: a vadamacum for reader*. Leiden; Boston, 2009. 369 p.

35. GRINDLEY, Carl James. Reading „Piers Plowman C-Text Annotations: Notes toward the Classification of Printed and Written marginalia in Text from British Isles 1300–1641. In *The Medieval Profesional Reader at Work: Evidence from Manuscript of Chaucer, Langland, Kempe, and Gower*. Victoria, 2001, p. 73–142.

36. GUDMANTAS, Kęstutis. Žemaičių bajoro įrašai Martyno Bielskio „Viso pasaulio kronikoje“. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštinijos tradicijos*. Vilnius, 2009, p. 28–41.

37. *Interleksis* [elektroninis išteklius]: kompiuterinis tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius, 2003. 1 elektron. opt. diskas

38. JACKSON, Heather J. *Marginalia: Readers writing in Books*. New Haven [Conn.]; London, 2001. 324 p.

39. JACKSON, Heather J. *Romantic readers: The Evidence of Marginalia*. Yale; New Haven; London, 2005. 366 p.

40. JARDINE, Lisa; GRAFTON, Anthony. „Studied for Action”: How Gabriel Harvey Read His Livy. *Past & Present*, 1990, no. 129, p. 30–78.

41. JOHANSON, Dirk. Book lovers fear dim future for notes in the margins. *The New York Times* [interaktyvus], 2011, February 20 [žiūrėta 2011 m. balandžio 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.nytimes.com/2011/02/21/books/21margin.html>>.

42. KAUNAS, Domas. Knygos istorijos šaltiniai. *Knygotyra*, 2010, t. 54, p. 37.

43. KISSELEVA, Liudmila Ilinična. Book Annotations as Historical Sources and their use in Database Applications. In *European Cultural Heritage in the Digital Age*. London, 2004, p. 1–9.

44. *Knygotyra*: enciklopedinis žodynas. Vilnius, 1997, p. 248.

45. LEBEDYS, Jurgis. *Lituanistikos baruose*. Vilnius, 1972. T. 1. 410, [3] p., [7] iliustr. lap.

46. LIŠKEVIČIENĖ, Jolita. Knygos ženklų marginalijos. *Knygotyra*, 2004, t. 42, p. 93–104.

47. MEILUS, Elmantas. XVII a. pabaigos Lietuvos bajorų kasdienybė pagal jų dienoraščius. Iš *Kultūrų sankirtos*: [mokslinių straipsnių rinkinys]: skiriama Ingės Lukšaitės 60-mečiui [sudarytojai: Zigmantas Kiaupa ir kt.]. Vilnius, 2000, p. 309–323.

48. MUKIENĖ, Danutė. Apie autorių ir „Atsiminimus“. Iš OGINSKIS, Mykolas Kleopas. *Atsiminimai apie Lenkiją ir lenkus nuo 1788 iki 1815 metų pabaigos*. Vilnius, 2007, t. 1, p. 243–252.

49. NIKOLOVA-HOUSTON, Tatiana Nikolaevna. *Margins and Marginality: marginalia and Colophons in South Slavik Manuscripts during the Ottoman period, 1393–1878*. Dissertation. Texas (JAV). 2008. 552 p. Prieiga per internetą: <<http://www.docstoc.com/docs/47006028/Margins-and-marginality-Marginalia-and-colophons-in-South-Slavic-manuscripts-during-the-Ottoman-period-1393-1878>>.

50. NUNLIST, René. *The Ancient Critik at Work: term and concepts of literacy criticism in greek scholia*. Cambridge, 2009, p. 8.

51. PACEVIČIUS, Arvydas. Molėtų dekanato bažnyčių bibliotekos: knygų ženklų labirintais. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2010, t. 33, p. 119–122.

52. PACEVIČIUS, Arvydas. Motiejus Valančius XIX a. knygos kultūroje. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. 2002, t. 20, p. 49–67.

53. PACEVIČIUS, Arvydas. Skaitymo kultūra ir Lietuvos vienuolynai (XVIII a. pabaiga–XIX a. pirma pusė). *Šiaurės Atėnai*, 1998, balandžio 4 (nr. 13), p. 9.

54. PACEVIČIUS, Arvydas. *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais: dingęs knygos pasaulis*. Vilnius, 2005. 311 p.

55. PARKER, D. C. *Codex Bezae: an early christian manuscript and its text*. Cambridge, 1992. 349 p.
56. PEARSON, David. *Provenance Research in Book History: A Handbook*. London, 1994, p. 22.
57. RANKELIENĖ, Sondra. Senujų knygų aprašo ypatumai: bibliografinis vienetas ar muziejinė vertybė? *Knygotyra*, 2011, t. 56, p. 310–311.
58. *Senoji lietuviška knyga Vilniaus universitete: (Leidinių iki 1800 m. bibliografinė rodyklė)*. [Sudarė N. Feigelmanas; atsak. redaktorius L. Vladimirovas]. Vilnius, 1959, [d.] 1. 130 p.
59. *Senujų monografinių leidinių katalogavimo taisyklės*. Vilnius, 2002, p. 77.
60. SHERMAN, William H. Toward a History of the Marginalia. In *Owners, Annotators and the Signs of Reading*. London, 2005, p. 19–49.
61. SLIGHTS, William E. *Managing readers: printed marginalia in English Renaissance books*. Michigan, 2004. 312 p.
62. TOV, Emanuel. *The greek and hebrew Bible: collected essays on the septuagint*. Brill; Leiden; Boston; Kol, 1999. 570 p.
63. VENCKIENĖ, Jurgita. Kirilika rašyti lietuviški XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pradžios rankraštiniai tekstai. *Archivum Lithuanicum*, 2006, t. 8, p. 319–332.
64. VLADIMIROVAS, Levas. *Knygos istorija: senovė, viduramžiai, renesansas, XVI–XVII amžius*. Vilnius, 1979. 566, [2] p.
65. WATSON, Alex. Byron's Marginalia to „English Bards and Scotch Reviewers“. *The Byron Journal*, 2009, vol. 37 (issue 2), p. 131–139.
66. WIGGINS, Alison. What did Renaissance Readers Write in their Printed Copies of Chaucer? *The Library: The Transactions of the Bibliographical Society*, 2008, vol. 9 (no. 1), p. 3–36.
67. ZARADIJA-KIŠ, Antonija. Memorskios marginalijos – (ne) svejosna ishodišta žvotopisa činjenje i nedoumice iz žvota glagoljaša Šimuna Grebla (ok 1472–ok 1551). *Fluminensia*, 2006, br. 2, s. 1–20.
68. АБРОСИМОВА, Світлана Вікторівна. З історії книжної культури Катеринослащини кінця XVIII–XIX ст. (за матеріалами маргіналій книгозбірні Дніпропетровського історичного музею). *Південна Україна: випуск за 1996 рік*, т. 1, с. 95–102.
69. ПОЗДЕЕВА, Ирина Васильевна. Записи на старопечатных книгах кирилловского шрифта как исторический источник. In *Федоровские чтения 1976: читатель и книга: сборник научных трудов*. Москва, 1978, с. 39.
70. *Маргіналістика* [interaktyvus] [S. l., s. a.] [žiūrėta 2011 m. balandžio 21 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.histans.com/index.php?termin=Marg%D1%96nal%D1%96styka>>.
71. Маргиналии. In *Книговедение: энциклопедический словарь*. Москва, 1982, с. 333.
72. МОИСЕЕВА, Г. А. М. В. Ломоносов – читатель. In *Федоровские чтения 1976: читатель и книга: сборник научных трудов*. Москва, 1978, с. 96–99.
73. ТАНКИН, Б. Г. Маргиналия. In *Книга: энциклопедия*. Москва, 1999, с. 398.

MARGINALIA AS A SOURCE OF BOOK HISTORY: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

TOMAS PETREIKIS

Abstract

Three definitions of marginalia are distinguished: codicological, polygraphic, and “postmanufacturing”. Codicologically and polygraphically marginalia are defined as additional information records which appear during the book production process. Marginalia are texts and signs (and miniatures) of a functional nature, which are usually placed behind the main text of the book. The “postmanufacturing” attitude focuses on the marginalia which have an indefinite content and which appear in the process of book functioning in society. The development of marginalia scientific studies started at the beginning of the 19th century in Great Britain, meanwhile in Lithuania it started in the sixth decade of the 20th century. In the source studies, most has been achieved in the field of initial fixing. In-

formation about marginalia was first recorded in card catalogues, later in old prints and electronic catalogues. Half of them are published as duplicates and facsimiles. Historically, three main marginalia research trends have formed: philological, historical and book science (perceiving book history as its part). Currently, the largest work in investigating marginalia is done by researchers from Great Britain, the USA and Russia. Marginalia are invoked in the investigation of polygraphy, codicology, reading history, book culture and book art. In Lithuania, more researches in history of reading, book culture, book art, records and sign history are conducted. Historiography development possibilities are intended for the research of library, bookbinding, book trade history and biographistic studies.

Įteikta 2010 m. liepos mėn.